

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI TÁRÁNAK FAEKÉI

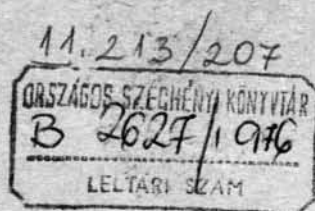
ÍRTA

IFJ. KÓS KÁROLY

KOLOZSVÁR, 1947

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

A szerkesztésért és a kiadásért Szabó T. Attila felel
Minerva-nyomda Rt. Kolozsvár. No. 99. Fsoc. jud. Cluj. 11754. F. v.: Kiss Márton igazgató

1945 tavaszán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának anyagát rendezve,¹ megállapíthattam, hogy a Tárnak nagyon gazdag ekegyűjteménye van, azonban fenntartásuk, a Tár anyagára általában jellemző, legkétségbeejtőbb állapotot tükrözi. Megszabadítva a faekék egy részét a rájuk tornyosuló egyéb faanyagtól: szuszékoktól, guzsajoktól, kézimalmoktól, fanyergektől, gereblyéktől, bútoroktól s más néprajzi tárgyaktól, s a lehetőséghez képest egy csoportba hordva őket a más helyiségekben talált faekékkel, hozzáfogtam a leltári azonosításhoz. Az eredmény elszomorító volt. A Néprajzi Tár 16 erdélyi faekéje közül háromnak nem volt leltári száma, ugyanakkor pedig hét ekének a beszerzési naplóban nem volt megjelölve a lelőhelye. Így a 16 eke közül csak hétnek sikerült lelőhelyét megállapítani (N. 1131, N. 4936, N. 4951a, N. 4952a, N. 4959, N. 4961, D. 2689), a többi azonosítása valószínűsítő nyomozási művelet volt. A három szám nélküli eke közül egyik egész jellegével elűt a többitől: a Vidaes-féle ekét utánzó vas kormányval és öntöttvas csavarokkal felszerelt eke, mely feltehetőleg a régi EKE-leltárban 6380. szám alatt szereplő kolozsvári „német eké”-vel lehet azonos. Így csak két leltári számot nem viselő eke maradt. Mivel az N jelzés alatt szereplő összes ekék előkerültek (bár négynek közülük ismeretlen a lelőhelye, a bejegyzés szerint), más jelzésű beszerzési naplóban pedig tüzetes kutatás után sem akadtam nyomára, a megmaradt kerülő- és váltóeke teljes bizonyossággal azonos a D jelzésű naplóban szereplő, ugyancsak kerülő- és váltóekével. E szerint mind a kerülő-, mind a váltóeke Dánpatakáról, tehát egyazon faluból került a Múzeumba (D. 3520 és D. 3519). A két szám nélküli eke szemmel láthatólag is egy műhely munkája, egyazon kivitelezésű.

Az így azonosított 11 erdélyi faeke (mert még egy, D. 438. l. számú, ekéről tudjuk, hogy Szolnok-Doboka megyéből származik) közül kettőt (a már említett kolozsvári, ú. n. német ekét és egy, az N. 4936. sz. alatt

¹ A Néprajzi Tár egész értékes fa-, fém-, szarú-, csont- és kerámiai anyaga hosszú évek óta a Tár elhelyezésére szolgáló Bátya-utca 2. szám alatti épület négy nyirkos pincehelyiségében, továbbá három kis emeleti raktárhelyiségében áll összezsúfolva. A vele egy fedél alatt lévő Történeti és Művészeti Tárak helyfoglalása miatt hét év óta nemcsak kiállítási, de megfelelő raktározási helyiség sem jutott. A magam fentemlített munkája is pusztán arra szorítkozhatott, hogy a tárgyak egyenkénti megvizsgálásával és elhelyezésével az oktalan raktározás által bekövetkező pusztulást késleltessem.

szereplő, köszvényesremetei váltóeke találmányt), mivel esetlegességük miatt néprajzi értékük nincsen, nem is mutatok be. Bizonyos (fejlődéstan-tipológiai) szempontok ezzel szemben megkívánják, hogy egy lelőhely megjelölése nélküli, de minden bizonnyal erdélyi ekét (N. 4953) bemutassak. Ugyancsak helyénvalónak találtam ez akaratlanul is erdélyi eke-tipológiává fejlődött ismertetés kiegészítésére általam Erdély különböző falvaiban tájmúzeumok számára felkutatott és lerajzolt fa-ekék bemutatását, illetőleg leírását.

A múzeumi ekék alább közölt rajzai az ENM Néprajzi Tára számára tervezett, a mai kornak megfelelő napló részére készültek. E terv szerint minden egyes tárgyról egységes nagyságú kartonra vezetendők a következő adatok: 1. *Leírás*, helyesebben a tárgyról készült és a kartonra ragasztott rajz. Fénykép nem jó, mert ez idővel elhomályosodik és könnyebben le is pattan a kartonról, viszont a rajzzal a kutató maga is alaposabban megismerkedik a tárggyal. Még a kezdetleges rajz is többet mond minden szóbeli leírásnál. 2. *Lelőhely* pontos megjelölése, mely nélkül az egyes tárgyak értéktelenné válnak, hiszen a tipológia, művelődéskörök és erővonalak kutatása a megfelelő tárgyak lelőhelyének ismerete alapján nyugszik. 3. A *beszerzés módjának* részletes feltüntetésénél nagyon fontosak azok a körülmények, melyek a tárgy használatával, a népi ember és közösség számára betöltött szerepével kapcsolatosak. Feljegyzendő tehát a juttatónak a népi társadalomban betöltött helye, életkora, s a töle, a tárgy eredetére, használatára és más körülményekre vonatkozólag kapott felvilágosítás. 4. A napló lényeges részét képezi a szóbeli leírás, mely a „tárgyak életére“ kell, hogy fényt derítsen. Feltüntetendő a tárgy és az egyes alkatrészek vagy díszítőelemek helyi népi elnevezése s a tárggyal végzett művelet (munka, használat) leírása (szükség esetén kis szerkezeti részletek, díszítőelemek, használat-módját ábrázoló rajzok is melléklendők). Itt részletezendő a tárgynak a népi életben betöltött szerepe, jelentősége, mely az életforma, társadalmi rétegezettség, életkor és nemek szerint is különböző lehet. 5. Végül meghatározott helyen feltüntetendő a kérdéses tárggyal kapcsolatos irodalom, utalás, úgyszintén ceruzával megjegyzendő a tárgynak a múzeumban való jelenlegi helye (raktárhelyiség, kiállítási terem, szekrény száma, stb. Ugyanígy elkészítendő a beszerzési naplók tárgy- és névmutatója, mely könnyű áttekintést nyújthat mind a műfaj, mind a lelőhely szempontjából az egész anyagról.

Talán mondanunk sem kell, hogy a fenti igények közül mostani naplóink egyiket sem elégítik ki. Az elmúlt korszak, érdeklődésének megfelelően, főként csak a „mutatóst“, a „kiállításra való“ kereste a tárgyakban, s a körülmények, a tárgyak mögött meghúzódó népi élet, melynek a tárgyak egyszerű kivetületei, már nem érdekelték. Így a róluk vezetett beszerzési napló adatai is igen lakonikusak (nem tekintve a hanyagságból következő számtalan hiányosságot). A Tár beszerzési naplójában csupán a SZABÓ T. ATTILA és SZENTE ISTVÁN által 1944-ben ajándékozott értékes varrottasanyagnak az előbbi feljegyzései alapján készült leltározása korszerű, ezzel szemben a többi bejegyzés általában megelégszik ennyivel: „D. 3511. Váltóeke, Lh. Dánpataka“. — „N. 5287.

Ekeminta, törött, Lh. Homoródkeményfalva". — „N. 3536. Kártys, Lh. K. Szentkirály" stb.

Ezek előrebocsátásával senkit sem lep meg, ha az egyes tárgyak ismertetése a róluk készült rajz és a lelőhely közlésében kimerül s így alaposabb megismerésüket, a holt tárgy által hordozott élet megelevenítését s az összehasonlításukból származó tanulságot is más oldalról próbálom megközelíteni.

2.

Az alábbiakban bemutatásra kerülő valamennyi erdélyi eke az ú. n. négyrésű ekék csoportjába tartozik. Az eke vázát négy rész, a *gerendely*, *talp* és az őket összekötő *szarv* meg *köldök* alkotja, míg a háromrésű- vagy talpszarvas-eketípus esetében a talp és szarv egy darabból áll.² Ez a három vagy négy rész képezi minden, a fejlettség bizonyos fokát elérő eke vázát. A négyrésű eke az ember földművelésének hajnalán, az újabb kőkorbán, kapálásra használt kampós ágból fejlődött ekévé. E fejlődés kezdeti fokát képviseli az őskori (újabbkőkori) lelőhelyéről elnevezett wallei-típusú eke; ennek egyik alig fejlettebb

I. A wallei eke az újabb kőkorból.

II. hisziasai (Anatolia) igaeke (ENM. N. 1228.).

változata az ENM-ban őrzött anatóliai 3.30 m hosszú gerendelyű igaeke is (N. 1226). E típus a római földművesek kezén öltött mind fejlettebb alakot s a földközítengeri magaskultúra hatásaként elterjedt egész Nyugat- és Északnyugat-Európában.³ Nyugat-Magyarországon mint „József császár ekéje”, Észak-Magyarországon mint „Rákóczi eke” honosodott meg.⁴ A Nagykúnságon s főleg a Hajdúságban kifejlődött egyik változata az ú. n. debreceni eke.⁵ A Nyugatról származó négyrészes ekének azonban legtöbb változatát Erdélyben találjuk, hol a Székelyföld,⁶ Hunyad és Szeben-vidéke⁷ kivételével (hol a háromrészes eke is előfordul), mindenütt a négyrészes eke terjedt el. A múzeumunkba bekerült ekék (a lelőhely nélkül szereplők is) mind négyrészesek. Az alább bemutatottak ennek öt változatát képviselik.

Az erdélyi ekeváltozatok közül szerkezetileg és formailag is legkezdetlegesebbnek a négy elsőnek bemutatott váltóeke látszik, mint

² A tüzetes szerkezeti meghatározásokat l. Kovács László, A Néprajzi Múzeum magyar ekéi (tipológiai és szerkezetanulmány): NéprÉrt. 1937. 1—32.

³ Az eketípusok létrejöttére l. Nopcsa, Franz Baron, Zur Genese der primitiven Pflugtypen: Z. f. Ethn. 1919. 234—42. Táblázata (240. l.) könnyen áttekinthető képet nyújt.

⁴ Kovács, i. m.

⁵ Lükő Gábor, A moldvai csángók. Bp., 1936. I, 136—41. Tőle származik az elnevezés, melyet Kovács László és Gunda Béla is használ.

⁶ Innen A Magyarság Néprajza II, 165 közöl háromrészes ekét.

⁷ Kovács, i. m.-ben közölt térképén ezt a területet az innen a Magyar Nemzeti Múzeumba került ekék alapján a háromrészes ekék elterjedésének területeként tünteti fel.

ahogy a föld szántásának legegyszerűbb módja a már meghúzott barázda mentén való visszatérés.⁸ Az ugyancsak részarányos beregmegyei eke⁹ a földet csupán felszakítja, a köldökhöz két oldalt szerelt kis szárny is csupán a felszakított gyep feltúrását segíti elő. A barázdálási módnak már fejlettebb fokát éri el a szerbiai eke,¹⁰ melynek kezdetleges kettős kormányja már kétfelé szét is veti a feltört földet. Az erdélyi váltóeke elváltható hosszúvása által már nemcsak a föld felkarcolása, feltúrása, felszakítása érhető el, hanem olyan határozott vonalú barázda csík vonható vele, melyet az ugyancsak elváltható kormányja mindig a már megszántott rész felé elfordít. A képen bemutatott taligás váltóekék (l. pl. 4. kép) ezt a fejlett formát képviselik, s bár Erdély különböző részeiből valók, csak a hosszúvas váltószerkezetének megoldásában látunk különbséget. A szolnokdobokai és udvarhelymegyei ekénél (3. kép) a somfaág rugalmasságát kihasználó megoldásával szemben a Barcaság (valószínűleg szász) ekéje (4. kép b) bizonyos fejlettséget mutat. Hasonló váltóekékről tudunk még általában a Székelyföldről,^{10a} a csíkmegyei Csík-szenttamásról¹¹ és az udvarhelymegyei Siklódról.¹² Ugyanilyen szerkezetű, csak méreteiben nagyobb, határbarázdálásra használt ekéről van adatunk a háromszékmegyei Bikkfalváról (11. kép) s általában a Székelyföldről.¹³ A Székelyföldön kívül is, Erdély minden részéből kerültek elő az itt bemutatottakkal azonos formájú ekék. Így a beszerce-naszód-megyei Kisrebráról,¹⁴ a kolozsmegyei Magyarvalkóról¹⁵ és az aranyostordamegyei Torockóról.¹⁶ Ezenkívül tudomásunk van arról, hogy a Szászföldön: Szeben-, Nagyiküllő vidékén, és a Barcaság szászai közt általános volt a váltóeke, mely elterjedt a brassó- és fogarasmegyei, sőt a hunyadmegyei Erdőhátság románjai közt is.¹⁷ Györgyfalván még em-

⁸ A váltóekével való barázdálás menetének ábrázolását l. pl. Magyars. Népr. II, 162.

⁹ Magy. Népr. II, 165.

¹⁰ Karutz, Die Völker Europas. Stuttgart, 1926. 81.

^{10a} Magy. Népr. II, 162. — Lükő, i. m. 137 a Székely Nemzeti Múzeum egyik váltóekéjét közli; magam is emlékszem onnan több hasonló ekére.

¹¹ Kovács, i. m. 22.

¹² Kovács, i. m. 23.

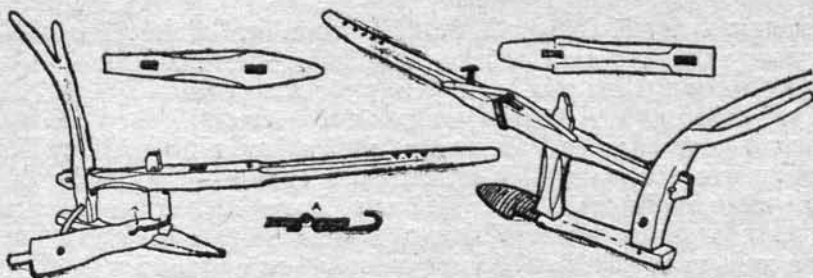
¹³ Magy. Népr. II, 166; magam a Székely Nemzeti Múzeumban láttam határbarázdáló ekét.

¹⁴ Gunda Béla, Magyar hatás az erdélyi román népi műveltségre: Népr. Ért. 1943. 3.

¹⁵ Magy. Népr. II, 162.

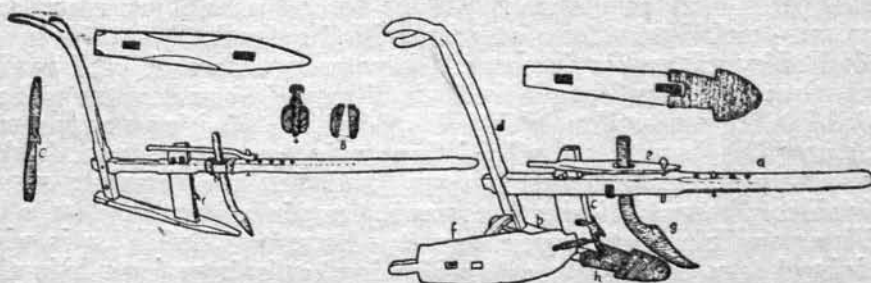
¹⁶ Gunda Béla szíves szóbeli közlése.

¹⁷ Gunda, i. m. hivatkozásai a brassómegyei szászságra, románságra és fogarasmegyei románságra vonatkozóan Deutsch J.—Fuchs K., Ethnographische Mitteilungen aus den Komitaten Kronstadt und Fogaras in Siebenbürgen: Mitt. der Antrop. Ges. in Wien 1905. 151 és az erdőhátsági románokat illetőleg Papahagi T., Images d'ethnographie de roumaine, Buc. 1928. I, 60. Az erdőhátsági románok terraszos művelését említi Vuia R., Așezările, casa și portul țărănului român din Ardeal și Banat: Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul. Buc., 1929. I, 603—12 és Opreanu S., Terase artificiale pentru culturi în România: Lucr. Inst. Geogr. Univ. din Cluj 1942. 51—74

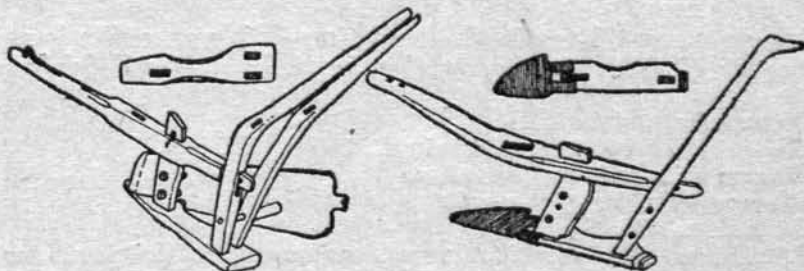
1. kép. Váltóke Szolnok-Doboka megyéből (ENM. D. 438). Az ekevasak hiányzanak. Bükkfa.

2. kép. Váltóke a szolnokdobokamegyei Dánpatakáról (ENM. D. 3519). A kormánydeszka és hosszúvas hiányzik. Gerendelye szilfa, többi része bükk.

3. kép. Váltóke az udvarhelymegyei Szentábrahámról (ENM. N. 1131). A. A váltószeg- és B. a hosszúvas elváltására szolgáló bevésés a gerendelybe, C. a kormányt tartó kampó. A kormánydeszka és hosszúvas hiányzik. Bükkfából, kormányja pörköltve, bizonyára hogy tartósabb, ellentállóbb legyen.

4. kép. Váltóke a Barcaságból (ENM. N. 4961). a. gerendely, b. talp, c. köldök, d. szarv, e. váltó, f. kormánydeszka, g. hosszúvas, h. laposvas. Szarva gyertyánfa, többi része bükkfa.

5. kép. Kerülőke a hunyadmegyei Bosoródról (ENM. N. 4959). Hosszúvasa, laposvasa és a szarv kötése hiányzik. Kormányja fűzfá, többi része bükkfa.

6. kép. Kerülőke Erdélyből (ENM. N. 4953). Hosszúvasa és kormánydeszkája hiányzik. Köldöke nyírfából, szarva meg nem állapítható fából, többi része bükkfa.

lékeznek arra, hogy Kolozson 20 év előtt hasonló váltóékével szántottak,¹⁸ az ottani egykori terraszos szántóművelésre másutt is tesznek célzást;¹⁹ hasonló művelés nyoma a Mezőségen szerte megtalálható.²⁰ Ez kétségtelenül a váltóéke egykori használatára mutat. A váltóéke ugyanis elváltható kormánydeszkája és hosszúvasa által a barázdából kikerülő földet mindig egy irányba, a lejtő felé fordítja, s ez által a hegyoldalak terraszos kiképzése válik lehetővé. Ezért van, hogy Kalotaszegen a hegyoldalak megművelésére ily kiválóan alkalmas ekét „ódalas eké”-nek nevezik s a vele való szántást „ódalas szántás”-nak mondják.²¹

Míg tehát az oldalas szántóművelés megkívánja a részarányos ekeszerkezetet, a kétélű laposvasat és a barázda végén elváltható hosszúvasat és kormánydeszkát, a síkföldi ekénél mindezek nem szükségesek. Itt az eke felépítése az egynemű és laza talajon való minél pontosabb és szaporább barázdavonást mozdítja elő. Talán ép ezért van, hogy bár a kerülőéke legfejlettebb formája Erdélyben is elterjedt, Erdélyen kívül, a Magyar Alföldön alakulhatott ki. Az erdélyi váltóékétől idáig vezető átmeneti formákat mégis még Erdély területén találjuk meg; ezt a négyrészes- (váltó)-eke formának az erdélyi szászok által való behozatala és Erdély változatos domborzati képe magyarázza. A két következő bemutatásra kerülő múzeumi eke ilyen átmeneti formákat testesít meg (5., 6. kép). Az ismeretlen lelőhelyű erdélyi eke (6. kép) nagyon emlékeztet az előbb bemutatott váltóékékre: még egy sarva van, keskeny talpa, melynek részarányossága sem szükségképpen bomlott meg, a váltóékéjéhez hasonló kicsiny laposvasa. Csupán a kormánydeszka rögzítődik az egyik oldalon, s vele együtt a hosszúvas beállítása is végleg egy irányú lesz. Mindezek, a kormánydeszka és hosszúvas hiányának ellenére is biztosra megállapíthatók. Az elágazás nélküli (egymankójú) sarv arra mutat, hogy ez az ekeforma igen régen, az ittenieknél kezdetlegesebb formájú váltóékéből fejlődött kerülőékévé. A laposvasnak még meglevő U alakú bevágása (a köldöknél) de még hiányzó tüskenyújtánya (mely a talpnak kopás elleni védelmét és a szabályos barázdahúzást szolgálja a fejlettebb ekénél) az ekét a kerülőékévé való alakulás legelső fokára helyezi. A kerülőékének eme kezdetleges formája maradt meg a Székelyföldön,²² Erdélyen kívül pedig a moldvai Vaslui megyéből és Havasalföldről tudunk róla, e két területen a székely telepések honosíthatták meg.²³

Nézetem szerint hasonló átmeneti formáról van szó a hunyadme gyei Bosoródról előkerült eke esetében is (4. kép). A váltóékékre emlé-

¹⁸ Magam helyi értesülése.

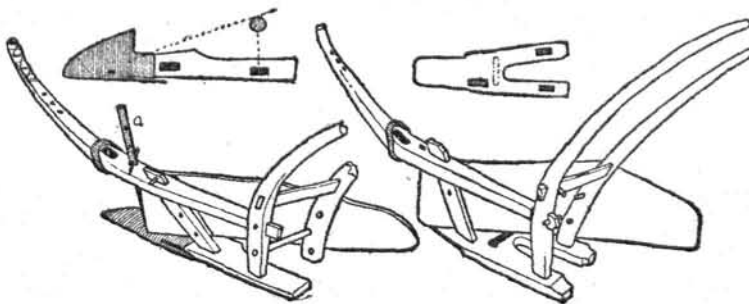
¹⁹ Cholnoky Jenő, Magyarország földrajza. 287. kép.

²⁰ Magam és mások megfigyelése.

²¹ Magam értesülése Sztánáról.

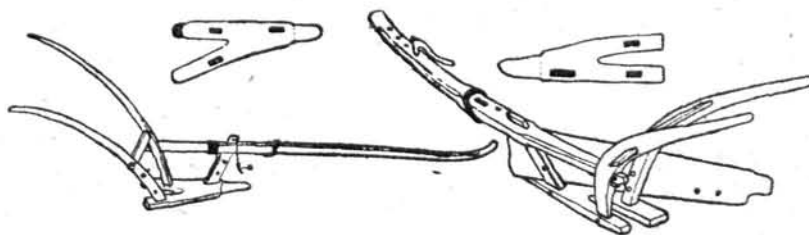
²² Lükő, i. m. 137.

²³ Lükő, i. m. 138.; uo. hivatkozva Braungart, Die Urheimat der Landwirtschaft aller indogermanischer Völker. 1912. 194–5 és Leser, Entstellung und Verbreitung des Pfluges. 478. ra, Romanati és Ilfov megyét nevezve meg mint havasalföldi lelőhelyeket. Gunda i. m. ben Pamfile T., Agricultura 34. re hivatkozva erősíti ugyanezt.

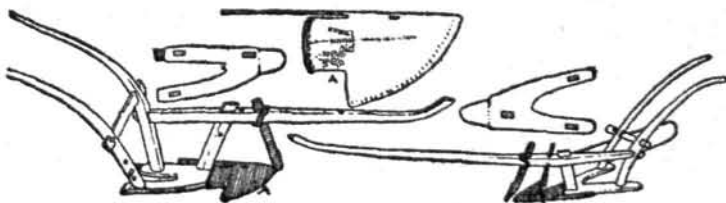
7. kép. Kerülőke a kolozsmegyei Ketesdről (ENM. N. 4952a). a. címervas. Hosszúvása hiányzik, szarvai csontkák. Gerendely és köldök szilfából, a többi alkatrésze bükkfa.

8. kép. Kerülőke a kolozsmegyei Zsukrő (ENM. N. 4951a). Hosszúvása hiányzik (laposvasát l. a 17. kép 1.). Szarva nyírfa, a gerendely szilfa, többi része bükk.

9. kép. Kerülőke a szolnokdobokamegyei Apanagyfaluból (ENM. D. 2689). a. címervas szége. A hosszúvas és kormánydeszka hiányzik (laposvasát l. 17. kép 2.) A gerendely szilfából, többi része bükk.

10. kép. Kerülőke a szolnokdobokamegyei Dánpatáról (ENM. D. 3520). Az ekevasak hiányzanak.

11. kép. Kerülőke a kolozsmegyei Györgyfalváról. (Az ottani néprajzi gyűjteményből)

12. kép. Kerülőke a szolnokdobokamegyei Székről. (Az ottani néprajzi gyűjteményből)

keztet az aránylag keskeny talp, nóha már két szarv illeszkedik bele, a kormánydeszkát kitámasztó léc (a kétszarvú ekénél a kormánydeszka általában közvetlenül a jobbfelőli szarvhoz támaszkodik), végül pedig a kormánydeszkának a váltóekénél ismert s ott az átesatolás miatt szükséges fogantyúja. Ez utóbbinak szerkezetileg ugyan nincs jelentősége, de annál szembezőköbb jelenség, mert bár csak a kerülőekévé fejlődött váltóekének itt már értelmetlen forma-csökevényével van dolgunk, mindenesetre élénk bizonyosság a mellett, hogy Hunyad megye eme részén is ismert volt a váltóekének a Barcaságtól Szolnok-Dobokaig, Csíktól Torockóig kimutathatólag elterjedt formája. A fenti ekeformát Bosoródon kívül mindeddig csak Torockóról²⁴ ismerjük, s így a csupán két előfordulási hely birtokában, alig vonhatunk le messzemenő következtetéseket. A két adat egymást támogatásával csak az válik bizonyossá előttünk, hogy nem egyéni, esetleges „találmányról“ (mint azt több faeke esetében tapasztaltuk), hanem bizonyos, Erdélyben eléggé elterjedt, kialakult formájú ekeváltozatról van szó. Ennek közvetlen őse ugyancsak a már megismert váltóeke lehetett, fejlődésének további vonalába tartozhatik a mármarosi tiszabogdányi eke,²⁵ melyen át jutunk aztán a kétágú talpas debreceni formához.

Ugy látszik azonban, hogy az erdélyi típusú váltóekéből való kerülőekévé alakulásnak több útja-módja volt. Az ismeretlen lelőhelyű és a bosoródi eke mellett ilyen átmeneti formáról van szó a kalotaszegi Ketesdről származó eke esetében is (7. kép). Bár kétszarvú ekével van dolgunk, a váltóekékre jellemző keskeny talpba csak egyik (a baloldali) szarv illeszkedik, a jobboldalt vízszintes irányban kötőlécek tartják, hosszanti irányban pedig a kormánydeszka rögzíti. Ketesden kívül az ugyancsak kalotaszegi Zsobokról ismerjük még e megoldásnak két példáját.²⁶ Ezek közül egyiket bemutatom (13. kép). Megtaláljuk még a szomszédos biharmegyei Henkeresen²⁷ és a szolnokdobokamegyei Egres-tőn.²⁸ E kalotaszegi ekeforma további fejlődését kísérhetjük figyelemmel a Szentesei, Szeghalomról és Debrecenből előkerült mellékágtalpas ekéken.²⁹ A fent ismertetett forma módosítását jelenti ezeknél a keskeny léc, mely a kormánydeszka és a jobbfelőli szarv biztosabb tartására s a szélesebb barázda képzésére szolgál. Eme fejlődésével a talp az egyenes utat jelöli az ágastalpú, ú. n. debreceni ekéhez.

A debreceni ekét az előbb megismert ekékkel szemben a kétágú talp jellemzi, ezekbe illeszkedik a két szarv. A talp és a hozzátartozó lapos-

²⁴ Gunda Béla volt szíves felhívni a figyelmem 1946 tavaszán Torockón készített fényképfelvételeire; ezek közt egy, a bosoródival tökéletesen azonos szerkezetű eke is szerepel.

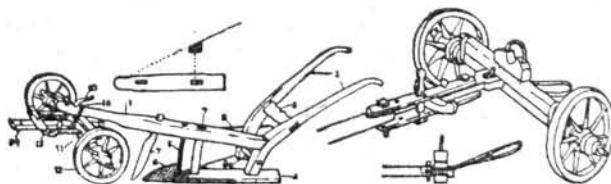
²⁵ Kovács, i. m. 6. A tiszabogdányi eke az előbbieknél valamivel szélesebb talpú, hátsó felén félkör alakú bevágás is van, de azért a kétágú talpas debreceni ekeforma közé nem sorolható, mint ahogy azt például Lükő tette [i. m. mellékelt térképvázlat].

²⁶ A másik zsoboki eke 1937-ben került be a Kalotaszegi Néprajzi Múzeumba; azóta elpusztult.

²⁷ Lükő, i. m. 139. — Kovács, i. m. 4. — Gunda, i. m. 4.

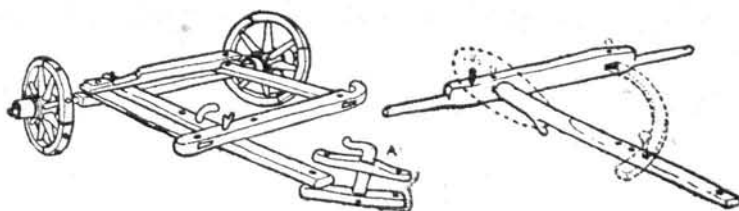
²⁸ Gunda, i. m. 4.

²⁹ Lükő, i. m. 140.

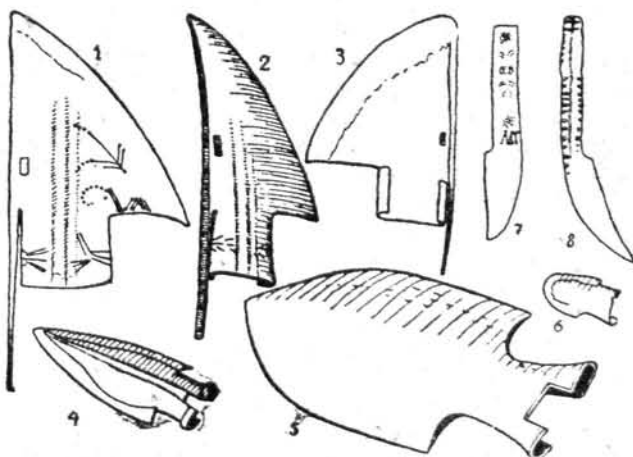
13. kép. Kerülőke és taligája a kolozsmegyei Zsobokról (helyben, eredeti után készült modell). 1. gerendél, 2. szarv, 3. talp, 4. ködök, 5. címervas, 6. laposvas, 7. hosszúvas, 8. kötél, 9. kormány-decka, 10. kokasszeg, 11. tengél, 12. taligakerek, 13. símei, 14. taligarúd, 15. váltó, 16. pating (Helyi közlés alapján).

14. kép. Eketal aiga kolozsmegyei Mezőköbölkütről.

15. kép. Eketaliga a kolozsmegyei Kettesdről (ENM. N. 4252b). A. Csikótó (sikattyú).

16. kép. Eketaliga a kolozsmegyei Zsukról (ENM. N. 4951). A kerek és a váltó hiányzik.

17. kép. Ekevasak Erdélyből az ENM-ban. 1. Zsuk (N. 4951b), 2. Apanagyfalu (D. 2690), 3. Ompolykisfalud (N. 4962), 4. ismeretlen l. h. (N. 4965), 5. Bikfalva (1526), 6. Apaffy Mihály fejedelem ekevasa (I. 293), 7. ismeretlen l. h. (N. 4966), 8. ismeretlen l. h. (L. sz. hiányzik). — Az 1–3. számúak kerülőekéhez, a 4–6. számúak váltókéhez való laposvasak (az 5. sz. határbarázdáló-éke tartozéka lehetett), a 7–8. számú hosszúvasak közül az első kerülő-, a második váltókéhez való

vas szélessége valószínűleg az ekeforma kialakulási területére jellemző talajviszonyokkal is (laza, homokostalaj) összefüggésben van, a kötöttebb talajon való elterjedése későbbi lehet, a föld megmunkálásának intenzívebbé válásával (gyakoribb szántás, kapálás, a föld állandó porhanyósítása) tételezhető fel. Az első itt bemutatásra kerülő debreceni eke a kolozsmegyei szamosmenti Zsukról való (8.kép. Sajnos, a múzeumi beszerzési napló nem tünteti fel, hogy a három egymás mellett fekvő Zsuk közül melyik a lelőhely). A ketesdi ekéhez hasonlóan a gerendely ennél is vízszint jobbra elhajló, címervassal és fojtóvassal rendelkezik, a kormánydeszka a talp jobbfeleli ágán nyugszik és a szarvhoz támaszkodik. Hasonló a szolnokdobokamegyei Apanagyfaluról és Dánpatakáról bekerült eke is (8—9. kép. Az előbbinek a vasakon kívül kormánydeszkája is hiányzik). Ezt a formát ismerjük még az ugyancsak szolnokdobokamegyei Somkerékről,³⁰ Rogozról, Rohiból³¹ és Székről (12. kép), továbbá a kolozsmegyei Györgyfalváról (11. kép) és Bánffyhyadról is.³² Erdélyen kívül legfontosabb lelőhelye Debrecen, melyről az ekeforma nevét is kapta³³ s honnan négy példányát is ismerjük, továbbá a biharmegyei Kiskágya, Kúnmadaras és Szeged.³⁴ Ugyanakkor hasonló példányai fordulnak elő a moldvai szeretmenti Jugánban (Román megye) és a tutovamegyei Zorleniben.³⁵

A Néprajzi Tár ekéinek ismertetése nem volna teljes a Tárban levő ekevasak ismertetése nélkül. Nézetem szerint az ekevasak önmagukban való tanulmányozást is megérdemelnék, hiszen ezek készítése némileg független az ekék készítésétől, amennyiben sohasem az eke famunkáját készítő mester, hanem a külön erre berendezkedett kovács művei. Mégis, ez alkalommal ismertetésüket elsősorban az a tény teszi szükségessé, hogy sok esetben, az egykori faeke farészenek hiányában, a megmaradt ekevasak nyújthatnak csak kellő felvilágosítást a múltban használt ekeformáról. Néprajzi gyűjtőutaimon általában tapasztaltam, hogy igen sok használatból kiment eszköznek ma már csak vas alkatrésze van meg, nem csupán azért, mert a vas ellentállóbb a többi részek anyagánál, hanem mert a vas, mint ócskavas is, különösen régen, igen nagy értéket képviselt, melyből a falusi kovács bármikor új szárszámot készíthetett; e mellett különös megbecsülésénél közrejátszott a vasnak tulajdonított mágikus erő hite is. Megfelelő körtekintéssel a fém-alkatrészekből pontosan helyreállítható az egykori tárgy (elégg itt csak a régészek munkájára gondolnunk). Erdélyben, különösen a magyar és

³⁰ Kovács, i. m. 16.

³¹ Gunda, i. m. 4.

³² Kovács, i. m. 16. Sajnos, a mellékelt kép nem tiszta s a leírás is igen szűkszavú; így nem vagyunk eléggé biztosak, mégis nem kalotaszegi típusú ekéről van-e szó.

³³ Lükő, i. m. 140.

³⁴ Lükő, i. m. 140.

³⁵ Lükő, i. m. 138. A jugáni ekét Lükő egy helybeli öregember emlékezet utáni elmondása alapján rekonstruálta, tapasztalatból ismerem az ilyen módszerű rajzkészítések megbízhatatlanságát. A zorleni adatot Pamfile i. m. 33. alapján, a románmegyeit meg Braungart i. m. 192 alapján közli.

szász vidékeken, már évtizedek óta áttértek a vasfejú vagy teljesen vasból készült ekék használatára, a faekék használata kiszorult a hegyvidékekre.

Csak természetes, hogy régebbi gyűjtőinket, kik a korabeli gyűjtési igényeknek megfelelően inkább csak a mutatóst, egészet, tökéletest vagy különlegest keresték, az ilyen részletek nem érdekelték. Ez lehet az oka, hogy múzeumunkban az ekevasak, a fent példázott fontosságuk és könnyű elérhetőségük ellenére is, alig vannak képviselve. Így az alábbi néhány ekevas bemutatásával (14. kép) csupán az lehet célunk, hogy egy ilyen részlet figyelemreméltó voltát példázzuk. Az első három tüskenyűjtványú laposvas (14. kép 1, 2, 3) a debreceni vagy kalotaszegi ekeválozatot feltételezi. Kerülőeke tartozéka lehetett az egyenes, aránylag rövid hosszúvas is (14. kép 7). A fent megismert váltóeke laposvasát látjuk a három alanti (14. kép 4, 5, 6) ábrán, míg ezeknek jellegzetesen hosszú, előre görbülő és rovátkolt nyakú hosszúvasa (14. kép 8) szembetűnő különbséget mutat a kerülőekékével. A nyak rovátkálására azért van szükség, hogy az ekeválon, mely ezt minden új barázdánál más irányban rögzíti, ne csúszhasson el. Ugyancsak az elváltással kapcsolatos a hosszúvas megnyújtása, előregörbítése is, ez az elváltott hosszúvas hegyének nagyobb kilengését teszi lehetővé.

Az ekevasak mellett komoly figyelmet érdemel az eke fogatolásának módja. Itt elsősorban az eketaligák tanulmányozására gondolok.³⁶ Múzeumunk két eketaligájára elég egy pillantást vetnünk s azonnal szembetűnő szerkezeti különbségeket veszünk észre. A ketesdi eketaliga váltója (11. kép) négyzetalakjával szemben a hiányos zsuki eketaligának (12. kép) eredetileg körív alakú váltója volt. Az erdélyi eketaligák további változatainak példázására minden hozzáfűzés nélkül bemutatok egy mezőköbölküti megoldást is. Ugyanilyen érdekességgé lenne a taligarúd és tézsla összekapcsolásának tanulmányozása is, hiszen ez is teljesen ismeretlen kutatási terület.

3.

Néprajzi Tárunk ekéinek ismertetése során szükségesnek láttam ekeirodalmunk megfelelő eredményeinek, adatainak felhasználását ahhoz, hogy a különböző ekeformák egymást magyarázhassák és — bár csak erdélyi viszonylatban — elterjedésük, az összefüggések lehető kibogozásával, némi értelmet nyerjen. Lükő GÁBOR kezdeményező, Kovács LÁSZLÓ részletesebb és nagyobb áttekintésre törekvő és GUNDA BÉLA ezekhez fűződő közléseinek saját megfigyeléseimmel való kiegészítésé-

³⁶ Sajnos, ezzel a kérdéssel mindeddig csak Kovács László foglalkozott, bár ő is inkább csak általánosságban [l. Kovács, i. m. 25]. Ennek a kérdésnek elhanyagolását annak tulajdonítom, hogy mind a múzeumi gyűjtő, mind a tanulmányozó érdeklődése annyira az ekére összpontosult, hogy a mellette (előtte) levő eketaligát észre sem vette. Pedig a taliga s általában a fogatolás volna egyik rés, ahol — az ígázás módjának tanulmányozásán keresztül — a gazdálkodó emberig eljuthatnánk.

vel,³⁷ sikerült a Néprajzi Tár birtokában levő ekék típus szerinti osztályozása és ezek térbeli elterjedésének egymással való kapcsolatba hozása (l. a mellékelt térképvázlatot). Mégis elterjedési körök kirajzolása, vagy az egyes típusoknak a tájjal és emberrel való kapcsolatba hozása csak további kutatás eredménye lehet s különben sem tartozott feladatom körébe. Csupán egy lényeges jelenségre hívom fel a figyelmet: a váltóeke eddig ismert elterjedési területe pontosan egybeesik a földrajzi Erdély határvonalával. Ennek bizonyára természeti és történelmi alapja van.

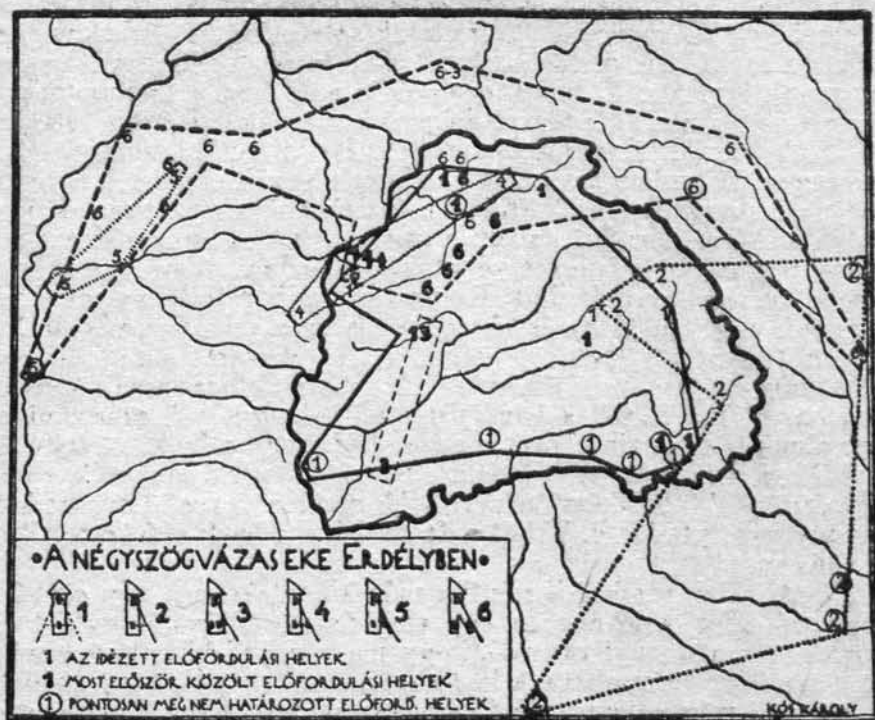
Ismertetésem óriási hiányossága, hogy mind csak holt tárgyakról volt szó, az ekéhez sehol sem tapad az emberi munka, sehol nem láttuk az ekeszarvát tartó földműves embert vagy a határbarázdáló eke mögött tanácskozó falusi vének társaságát. Sajnos, a múzeumi ekék párszavas leltári leírása erre nem nyújt lehetőséget. De nem lehetünk tisztában még ennél kézenfekvőbb kérdéssel sem: az egyes ekék valódi eredetével. Tudnunk kell, hogy más szaktudást és berendezkedést igénylő készítmények mintájára az ekék is az esetek túlnyomó többségében nem ott készültek, ahonnan a múzeumba bekerültek. Elég itt csak a fazekaskészítmények példájára utalnunk.³⁸ Az ekekészítés megfelelő, ekének való fával bőven

³⁷ A már kiszedett dolgozat tördelése során legalább jegyzet alakjában szükségesnek tartom 1947. év nyarán végzett tanulmányutam ide vonatkozó legfontosabb eredményeit a következőkben ismertetni: Torda-Aranyos, Kisküküllő, Alsófehér és Hunyad megye területén hiába kerestem a Kovács László által e területre kikövetkeztetett háromrészes ekét. Ezzel szemben megtaláltam e területen a térképvázlaton 1-gyel jelölt ekeváltozatot a nagyenyedi Bethlen-kollégium szétdúlt gyűjteményében (lelőhelyül Alsófehér megye szerepel; sajnos, a leltári napló elpusztulása miatt közelebbi lelőhelyét nem tudjuk) és a dévai Hunyadmegyei Múzeumban, mint az erdőhátsági románság eketípusának modelljét. A 3-mal jelzett ekeváltozatot megtaláltam az aranyosszéki Harasztoson, a Nagyenyed melletti Magyarlapádon, majd jellegzetes ekevasát és emlékezet alapján való leírását Vajasdon és a maros-küküllői Hariban. A Bethlen-kollégium gyűjteménye hasonló ekét őriz Marosgombásról. A Vajdahunyad melletti Rákosdon, emlékezet szerint, ugyanilyen formájú ekét használtak régen, míg — szerintük — a szomszédos, magasabban fekvő Erdőhát románsága a váltóekét használ ma is. A bánffy-hunyadi Kalotaszegi Néprajzi Múzeum megmaradt anyagának az elmúlt hetekben történt újrendezésekor került elő az 1-gyel és a 4-gyel jelölt ekeváltozat egy-egy példánya, sajnos, az ekékről, azon kívül, hogy Kalotaszegről kerültek be, az egykori múzeumi beszerzési napló már említett elkallódása miatt, közelebbit nem tudunk.

A fent jelzett ekék rajzát érthető okokból nem mutathatom be. Ugyanígy ez újabb adatok a térképvázlaton sem szerepelnek. Pótlólag közlöm továbbá, hogy helyi adatközlők szerint Aranyosszék majd minden falujában készítettek régen faekét, különösen a kövendiek tűntek ki, akik a harasztoshoz hasonló készítményeket vásárokon is árúsították. Alsófehér megyében, a havasi vidékeken kívül, még ma is készítenek eladásra faekét Háportonon, Búzásbocsárdon és Marosszentimrén.

³⁸ Így a vasmegyei züricvölgyi gerencserek hat vármegyét behálózó pontos elárúsító útvonalát sikerült megállapítanom és térképre vetítenem. Az egyes útvonalak pontosan kiszabottak voltak évszakonként, az egyes faze-

rendelkező és mesterkedésre „ráérő“ „szegény“ emberek vidékéhez, faluhoz van kötve s ezen belül is bizonyos mesterségi tudáshoz. Több jel is arra mutat, hogy egy-egy vidéket nemzedékeken keresztül egyetlen falu ekekészítésre berendezkedett mesterei látták el faekével. Így bizonyos ekeformák, megoldásváltozatok létrejötténél és elterjedésénél a földművelés pusztá követelményén, a földműves (vásárló) igényén kívül

A fenti térképvázlaton látható vonalak — a jobb áttekinthetőség kedvéért — az eddig ismert négyrészes ekeváltozatok lelőhelyeinek szélső pontjait kötik össze. Az elterjedési területek határvonalai csak további kutatások alapján állapíthatók majd meg.

a készítő mesteremberek formahagyománya volt döntő tényező. Sajnos, az irodalomban a faeke készítésére, ekekészítő mesterekre, műhelyfalvakra vagy ezek elárúsítási területére nincs adat. Nem tesz ilyesmiről említést sem a „mindent“ megfigyelő ORBÁN BALÁZS, sem az udvarhely-

kasfalvak szerint és aszerint, hogy „mire mentek“, azaz portékájukért milyen gabonát szándékoztak hazahozni, tehát milyen gabonát termő területre mentek. Megállapíthatók voltak az egykori gerencserek menet- és jövet való találkozási helyei és az is, hogy melyik útvonalra milyen színű vagy fajta elényeket vittek, hol mit „kedveltek“ a vásárló asszonyok [l. tőlem, Zürievölgyi gerencsárság: Dunántúli Szemle 1944 és klny.].

széki famesterségeket feldolgozó HAÁZ FERENC, bár ez utóbbi a fames-
terség multjával is foglalkozik.³⁹

Mégis van két irodalmi adatunk, melyekben, ha más nem is, de a fenti szempont igazolása kiolvasható. Egyik feljegyzés szerint a Mócvidéken a meredekeket napjainkban is fakapával művelik, a göröngyöket botolóval (*hătălău*) verik szét s az egyetlen tavaszi szántást négy ökör vagy két tehén igaerejével faekével végzik, melyet helybeli mesterek és a kovács készítenek.⁴⁰ A közeli mokányok közt is „legnevezetesebb mesteremberek” a kovácsok (*făur*), akik szekereket és ekeket vasalnak, e mellett a mokányok molnársággal (famesterséggel) is foglalkoznak.⁴¹ Csakugyan, úgy látszik, hogy legalább is a havasalji és nyugat-mező-ségi részekben az utolsó faekével dolgozó nemzedék a Bihari- és Gyalui-havasok ekekészítőitől vásárolta ekéjét. Helyi adatközlőim szerint a kolozsmegyei Ajtonban „a faekét mokányok hozták szekérrel, a vas már megvolt, ehhez szabták a fát” (talpat). „Faekét régen a havasiaktól vettek, akik szekérrel hozták, a vasat a gazda adta.” A szomszédos, de Kolozsvárhoz már közelebb eső Györgyfalván „a faekét bedecsiék (kalotahavasalji román falu) árulták Kolozsvárt, mikor (ott) megvásárolták (a györgyfalviak), eljöttek és kinek milyen vasa volt, úgy vágták hozzá az ekefőt (talpat) és kődököt utánna”. „Az ekevasat az itteni cigány csinálta, minden tavasszal nádolta.”⁴² A sztánaiak ugyancsak a bedecsi-ektől vásárolták a faekét a bánffyhungyadi vásáron.⁴³ A múzeumi ekék faanyagának tüzetes vizsgálata is azt sejteti, hogy a faekéket feltétlenül hegyvidéken, mégpedig a bükkövezetben készítették. Az ekék alkatrészei jórészt bükkfából készültek, ritkább esetben egyes alkatrészek szil, nyír vagy gyertyánfából. Tehát a faeke készítésének vidéke feltétlenül hegyvidék volt.⁴⁴

A fenti néhány adatból mintha már kibontakoznék egy ekekészítő falunak, illetőleg vidéknek és egy ekétvásárló földművesterületnek a körvonala. Azonban nyilvánvaló, hogy messzemenő következtetéseket e néhány adatból alig vonhatunk le. Csupán arra lehet jó, hogy rádöbbenjünk, mennyi még a tennivaló földműves népünk legfőbb munkaeszközének, a hagyományos szerkezetű és készítésű ekének megismerése terén.

³⁹ Orbán Balázs, A Székelyföld leírása. Pest, 1868–73, I–VI és Haáz Ferenc, Udvarhelyszéki famesterségek: Közlemények, 1942. 119.

⁴⁰ Apolzan Lucian, Observații asupra ocupațiilor agricole în Munții Apuseni. Gyulafehérvár, 1945. Sajnos, nemcsak az ekekészítést nem részletezi, de az itt honos ekeformát sem ismerteti a szerző.

⁴¹ Francu T.—Căndrea Gh., Românii din Munții Apuseni. Buc., 1888. 24.

⁴² Helyi értesülésem szerint a györgyfalviak faekéiket és eketaligáikat a vaskére való áttérésük idején a szomszédos erdőfeleki románoknak adták el, az utolsó fa eketaligát Szabó Márton Csóka adta így el, néhány évvel ezelőtt, ezért van, hogy az ottani néprajzi gyűjtemény számára eketaligát nem sikerült beszerezniük.

⁴³ Magam értesülése.

⁴⁴ A múzeumi ekék alkatrészeinek faanyagát Duka Péter műszaki laboránssal állapítottuk meg; neki ezúton is köszönetet mondok.

AZ ERDÉLYI TUDOMÁNYOS INTÉZET KIADVÁNYAI

E jegyzék nem sorolja fel az időközben elkelt kiadványokat

Arvay József: A barcasági Hétfalu helynevei
Balogh Artúr: Nemzet és állam a reformkorban
Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance. I. köt. füzve és kötve
 — Vég-Várad vára
Biró Vencel: Gróf Majláth Gusztáv püspök a román szenátusban
 — Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a XVII. század második felében
 — Erdélyre gyakorolt közművelődési hatások a XVII. század második felében az ingóság-összeírások tükrében
Bónis György: Erdélyi perjogi emlékek
Bónis György—Valentiny Antal: Jacobinus János erdélyi kancellár formuláskönyve (1602)
Buza László: Az állami határok kérdése a nemzetközi jogban
Csik Lajos—Kállay Ernő: Vercsoportvizsgálatok kalotaszegi községekben
Entz Géza: Az erdélyi műförténetírás kérdéseiről
 — Kolozsvár környéki kőfaragó műhely a XIII. században
Entz Géza—K. Sebestyén József: A széki református templom
Faragó Ferenc: Kide egészségügyi helyzete
Faragó József: Betlehemezők és kántalók Pustakamaráson
Ferenzi Sándor: Az erdélyi dákok pénzéről
Gáldi László: Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum
Gálffy Mózes: Keresztneveink becőző alakjai a Borsavölgyben
György Lajos: Bálint Gábor emlékezete
 — Valkai András. Egy kalotaszegi énekszerző a XVI. században
Hantos Gyula: Kétvízközi majorok
Haukó Béla: Székely lovak
Herczel János: Bocskai Gábor egeresi sír-emléke és mestere
Huszár Lajos: Bethlen Gábor pénzei
Imre Samu: A kolozsvári fazekesség műszökincse
Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai
János Elemér: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága. 1795—1842
 — Döbrentei Gábor élete és munkássága
Járdányi Pál: A kidei magyarság világi zenéje
Juhász István: A középkori nyugati misszió és a románság
 — Bethlen Miklós politikai pere
Kelemen Lajos: Erdélyi magyar mennyezet-festmények a XVII. századból
Kniezsa István: Erdély víznevei
Kovács László: A kolozsvári hóstátiak temetkezése
Krauss Friedrich: Nösmenlandische Pflanzenamen
Kristóf György: A két Bolyai alakja szépirodalmunkban
László Gyula: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben
 — Kolozsvári Márton és György Szt. György szobrának lőszerszáma
 — Osvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben

László Gyula: A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása
 — Varázslat egy középkori falusi templomunkban
Makkai László: Szolnok-Doboka megye magyarságának pusztulása a XVII. sz. elején
 — Kiadatlan oklevelek Kolozsvár középkori történetéhez
Márton Gyula: A rumén nyelvatlasz első három kötetének magyar eredetű anyaga
 — A kolozsmegyei Borsavölgy állatnevei
Méri István: A Torma Zsófia-gyűjtemény búkai jellegű cserepei
Nagy Jenő: Az erdélyi szász eredet- és nyelvjárás kutatás története
Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában
Palotay Gertrud: Tót csipke, tót himnes a XVIII. századi Erdélyben
Pataki József: Anjou királyaink és a két román vajdaság
Paulovics István: Dácia határvonala és az ú. n. „dák”-ezüstkincsek kérdése
Roska Márton: A Torma Zsófia-gyűjtemény az Erdélyi Múzeum Erem- és Régiségtárában
 — Erdély régészeti repertoriuma. I. Oskor
Sándor Gábor: A hóstátiak szénásvontatása
Cs. Sebestyén Károly: Krassó-Szörény vármegye parasztháza
Szabó Dénes: Apór-kódex (Hasonmás-kiadás)
Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vizrajzi szókincse
 — A magyar helynévkutatás a XIX. században
 — Kalotaszeg helynevei. I. Adatok
 — Kolozsvár települése a XIX. század végéig
Szabó T. Attila—† Gergely Béla: A Dobokai völgy helynevei
 — A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei
Székely Zoltán: A komolói erődített római tábor
Tamás Lajos: A magyar eredetű rumén kölcsönzavak művelődéstörténeti értékelése
 — Fogarasi István kávéja. Fejezet a bányászati és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből
 — Ugocsa magyar-rumén kapcsolatok
I. Tóth Zoltán: Klein Samuel és az erdélyi román felvilágosodás
Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsavölgyében
Varjas Béla: Enyedi György Gismunda és Gisquardus széphistóriája
 — XVI. századi magyar orvosi könyv
Venczel József: Az erdélyi román földreform
Veress Endre: Báthory István levelezése. 2 kötet
Magyar Népi nyelv (Szerk. Bárczi Géza és Szabó T. Attila), III (1941), köt.
 — IV (1942), köt.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1940—41.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942.
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1943. I—II. kötet
Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1944.

Főbizományos: Minerva Rt. Kolozsvár, Szabadság-tér 8